

КУКУШ В ПОЕЗИЯТА НА СМИРНЕНСКИ

Д-р Елена Алекова

През 2023-а се навършиха 125 години от рождението на Христо Смирненски и 100 години от смъртта му. Поетът е роден на 29/17 септември¹ 1898 г., умира на 18 юни 2023-а, ненавършил 25 години.

Всички българи знаят кой е Смирненски още от ученическите години, но малцина си дават сметка в какво именно се състои неговият житейски и творчески подвиг. Това, което той успява да направи за толкова краткотраен живот, е дори нещо повече от подвиг. То е чудо. И работата съвсем не е в кратковремието на живота му, несъразмерно спрямо огромния обем на написаното от него. А в интензивността на живеене, на горене, на изгаряне, на духовно съзряване, на летеж и отдаденост на „делото“, на мисията, за която е бил предопределен. Въпреки превратностите на времето. Въпреки героиката и зашеметяващия трагизъм на историята, които поставят своя черен отпечатък върху неговата лична съдба. А може би благодарение на това. Кой знае...

* * *

Той би могъл да се роди в свободна България, ако не биха били решенията на Берлинския конгрес (13 юни-13 юли 1878). Но се ражда в пределите на Османската империя в град Кукуш, географска област Егейска Македония (днес в Гърция), в семейството на Елисавета и Димитър Измирлиев. През 1903-а, едва четиригодишен, преживява Илинденско-Преображенското въстание (2 август, Илинден - в Македония; 19 август, Преображение - в Одринска Тракия), етап от националноосвободителните борби на българите срещу турското робство. Когато е на четиринадесет години, започва Балканската война (26 септември 1912 - 17 май 1913), а на 23 октомври 1912-а чети на Македоно-одринското опълчение

освобождават Кукуш. Междусъюзническата война (лятото на 1913) го оставя без дом - в началото на юли Кукуш е изгорен до основи в пламъците ѝ и никога повече не възкръсва от пепелта. Семейство Измирлиеви с четирите си деца (Тома, Христо, Надежда и Андон) се вливат в потоците бежанци от Македония и Тракия към Майка България. Само след два месеца той ще навърши петнадесет години. Успява да вземе гюмче, в което носи вода на близките си по време на мъчителния преход. България преживява първата си национална катастрофа.

В месомелачката на Първата световна война (1914-1918) загиват негови приятели, а гибелното ѝ дихание го докосва, когато, постъпвайки като възпитаник на Военното на Негово Царско Величество училище през 1917-а, е изпратен на следващата година със съкурсниците си срещу въстаналите български войници (Владайското войнишко въстание от септември 1918). Потресен от жестокостта, с която въстанието е потушено, той напуска училището, въпреки че трябва да се плати голямо обезщетение, непосилно за семейството. Подписването на Ньойския мирен договор (27 ноември 1919) носи втората национална катастрофа на България. Следват години на вълнения, митинги, демонстрации. На 9 юни 1923 година в Царство България е извършен държавен преврат, убити са видни земеделци, сред които министър-председателят Александър Стамболийски и Райко Даскалов. Идва на власт Александър Цанков. Десет дена след деветоюнския преврат, на 18 юни 1923-а, в Горна баня сърцето на Христо Смирненски престава да бие. *„Поисква лист да пише - четем в спомените на сестра му Надежда Измирлиева, - но това си остава последното негово желание“*.²

Опелото му е в църквата „Свети Крал“ (Света Неделя“). И отново - Надежда:

„Приятели, близки на Смирненски, хиляди негови почитатели, се бяха събрали да отдадат последна почит на своя любим поет. Изведнъж всичко стихна - пред олтаря стоеше

Гео Милев силно развълнуван с искрена скръб и горест той говори за живота и творчеството на рано загиналия пролетарски поет. Краткото му прочувствено слово развълнува и трогна всички. Дълбоко скърбеше Г. Милев за ранната смърт на Смирненски...“³

Коста Георгиев също си спомня този знаменателен момент, насочвайки вниманието към личността и гражданската смелост на Гео Милев:

„Опелото в черквата „Свети Крал“ току-що бе привършило. Пред потъналите в скръб почитатели на поета неочаквано се изправи Гео Милев. В занемелия храм прозвуча неговият вълнуващ глас. Той говори за тежката загуба, която понася българската поезия със смъртта на Смирненски, говори за неговите блестящи качества на изключителен поет.

И Гео Милев беше дошъл да се поклони пред тленните останки на Смирненски, но той се сбогува с него не като нас - това бе непосредствено след девети юни 1923 година. Време, когато не всеки имаше кураж да каже какво мисли“⁴

Да, вероятно оттук започва мъченическият път на автора на поемата „Септември“ към собствената му Голгота през 1925 година, когато му е разбита главата с тояга, а после е удушен в мазето на полицейски участък, а официално - „изчезва безследно“. Намират останките му едва през 50-те години на миналия век, като ги разпознават по изкуственото му око.

* * *

Да си припомним славната и драматична история на Кукуш, един от будните възрожденски центрове навремето. Ще щрихирам само някои моменти от първата половина на XIX век до Освобождението (1878), имащи пряко отношение към съдбата на Смирненски, доколкото са причина за изпепеляването на града през 1913 година. Да не говорим за духовното израстване на поета, което се подразбира от само себе си.

Още при откриване на първото училище в Кукуш през 1825 година жителите му са запалени от идеята обучението в него да се води на български, а не на гръцки език. Затова през 1840-а, когато е построена нова училищна сграда, за учител е поканен Димитър Миладинов, известен с това, че преподава на гръцки, но пояснява на български език, че превежда и разни молитви, за да може богослужението, освен на гръцки, да се води и на български. За тези си родолюбиви прояви той е прогонен от града, но идва отново в края на 50-те години и вече не е сам, а с Райко Жинзифов, с когото водят обучението на български език. Началото обаче е положено преди тях от зографски монах (предполага се, че е отец Климент от Зографския манастир). С други думи, нищо не е било в състояние да спре кукушани в жаждата им по българското:

„В една дописка в „Цариградски вестник“, брой 465 от 9.1.1860 г. - четем в книгата „Кукуш и неговото минало“ (1963) на Туше Влахов, - мимоходом се споменава, че пръв учител по български в града бил някакъв си калуđer от Зографския манастир. „В самият Божик ден - пише дописникът - бях в Кукуш и за любопитство отидох най-напред в църквата да видим дали имат нещо променено в църковните обряди. Но що да видим, брате?... ...от Амин до Амин слушах сѐ по старобългарски богослужението... певците пееха много умилно и благоприятно, от които един беше монах; ...питах за него и ми казаха защо е бил от Свята гора от Зограф мѣнѣстир. Той е (ми казаха), що отвори тука български и кому благодариме ден и ноц за това му добро. Той е първий български учител тука. Той искарал достойни ученици и ги пратил по околните села учители“.⁵

Забележете, това се случва много години преди да бъде учредена Българската екзархия (с фермана на султан Абдул Азис от 27 февруари 1870 година) и богослужението из Българско да започне да се води официално на български език!

В началото на ХХ век в Кукуш има вече смесено триклас-

но училище, три основни смесени училища и две забавачници. Сред учителите, все видни възрожденски деятели, забелязваме имената на Нона Каблешкова, сестра на Тодор Каблешков, Анна Малешевска, дъщеря на Никола Малешевски, близък съратник на Гоце Делчев, Райна и Мария Измирлиеве, първи братовчедки на Смирненски, раснали заедно със семейството му в един двор. Райна Измирлиева, впрочем, първа открива поетическия талант на Христо:

*„Забелязала един ден - спомня си Надежда Измирлиева, - че Христо не внимава в урока, а се занимава с нещо друго. Открила, че той е нарисувал в тетрадката си клонче с птиченца, а под него стихче, и то не лошо. Тя донесе листчето в къщи и каза на майка ми: „Чино, Христо ще прилича на вуйчо си⁶, ще пише стихове“. Тогава Христо беше в трето или четвърто отделение“.*⁷

Интересни сведения за възрожденската история на Кукуш е оставил Пейо К. Яворов в книгата си „Гоце Делчев“ (1903), първата биография за видния революционен деец кукушанин, написана непосредствено след героическата му смърт:

Кукуш в противоположност на повечето македонски градове може да се нарече чисто български. При неговите две хиляди български къщи едва има и стотина турски.

Българите са твърде благосъстоятелни и турците, в мнозинството си бедни, поминуват с работа край тях. (...) Кукушани стоят между първите от ония, които почнаха работа за отхвърляне фанариотското иго, гнетуеще някога българина почти наравно с турския ярем. Тая работа продължава с неимоверни патила до началото на осемдесетте години („1872-73“ - бел. под линия), когато кукушките българи, за да се избавят от гръцки козни, намериха покровителството на френските консули, като приеха унията. Католишките мисионери, които по-рано („1858-59“ - бел. под линия) бяха вече излъгвани от кукушани, тоя път насочиха

старанията си да приспят националното чувство на разка-
яните чада, защото само тъй оставаше някаква надежда,
че ще бъде опазено кукушкото стадо под сянката на пап-
ския престол. Въпреки това обаче подир десетина години,
без голяма врява, кукушани поблагодариха „за всичко“ и се
повърнаха в православие („Само 40-50 бедни фамилии оста-
наха в униятството за материалната поддръжка, която им се
дава...“ - бел. под линия)⁸.

* * *

Санстефанският мирен договор обнадеждава кукушани,
ако и руска войска да не отива до Македония. Но Берлин-
ският конгрес много скоро попарва надеждите им. Тяхната
покруса предава Туше Влахов през спомените на друг виден
кукушанин - Иван Хаджиниколов (на 23 октомври 1893 го-
дина Антон Димитров, Даме Груев, Петър Попарсов, Христо
Батанджиев, Христо Татарчев и той учредяват в Солун Въ-
трешната македоно-одринската революционна организация):

*„Когато се заговорва за ревизиране на Санстефанския
мир, кукушани наново изпаднаха в тревога. „...Една сянка
на съмнение ни налегна - пише Хаджиниколов. - ...А когато
узнахме резултата от Берлинския конгрес, гръм ни порази.
Разочарованието и отчаянието ни нямаха край. Плаках без-
утешно като дете. Нямахме какво да се прави, трябваше да
се примирим с положението“⁹.*

През пролетта на 1895 година Гоце Делчев и Туше Де-
лииванов основават в Кукуш революционен революционен
комитет, в който влиза и Димитър Измирлиев, бащата на
Смирненски. През 1903-а кукушани участват в Илинден-
ско-Преображенското въстание с голяма чета, водена от
Кръстьо Асенов, племенник на Хаджи Димитър. Знамето на
четата е изработено от Райна Измирлиева по идея и скица
на бащата на Смирненски. Мария Измирлиева, братовчедка
на поета, разказва за тези смутни и тревожни времена (тога-
ва Христо е четиригодишен):

*„Седнали под смокинята, чико Мицо, брат ми Аспарух и сестра ми Райна разговаряха нещо тайно и много загрижено. Сестра ми избродира знамето за четата на Кръстьо Асенов. Знамето занесе на четата лично Ана Малешевска от Дупница, учителка в нашия град. Четата беше заградена от аскера в Арджанския гьол¹⁰. Дюкянът на брат ми Аспарух, гдето се събираха неговите другари младежи, беше заподозрян. У дома направиха обиск. Копието от знамето, което беше изработил чико Мицо, беше зад огледалото. Но за щастие турците не го откриха. От задната порта, откъм зимника, вечер се изпращаха въоръжени хора. Всичко това ставаше тайно от децата, но аз като по-голяма, разбирах. Скоро след това брат ми, заедно с много младежи, беше арестуван. Завързани със синджири, те бяха откарани до гарата пеш, а след това - с влака до Солун и бяха затворени в Безя куле¹¹. Ние ги изпратихме до гарата с плачове“.*¹²

Любопитно допълнение към този спомен, но вече свързан с малкия Христо, разказва брат му Тома Измирлиев:

„Дълга върволица от затворници, оковани в тежки вериги, вързани един за друг с железни халки, мина един ден по улицата. В лицето на затворниците Христо позна свои близки сродници, съседни - все добри и мирни хора.

– Кой окова тези хора? Къде ги водят? Какво са направили?...

– Пели бунтовни песни против султана! - обясни някой.

– Кой е тоя султан? Кой му е дал правото да оковава другите?

Никой не му отговори.

– Султанът е лош човек, много лош, нали така, чичо?

*Това бе първото смущение в детската душа на Христо. Първото сблъскване със световната неправда“.*¹³

Илинденско-Преображенското въстание, уви, не успява да постигне целите си. А Кукуш е освободен от турско

робство едва на 23 октомври 1912 година. Но само няколко месеца трае жадуваната свобода. Голямата трагедия застига кукушани по време на Междусъюзническата война, когато на 4 юли/21 юни 1913-а гърците завземат града. Кукушани до последно не допускат, че победоносната българска армия, извършила буквално чудеса от героизъм по време на Балканската война, ще се окаже в губеща позиция, и когато сраженията стигат до града, го напускат за ден-два, колкото да не попаднат под снарядите. Уви! Акад. Георги Марков в книгата си „Българското крушение 1913“ (2017) посочва:

„Срещу Кукуш настъпваха четири гръцки дивизии. На 1000 оръдейни изстрела българската артилерия отговаряше със 100. Гръцките войски проникнаха в града, ограбиха го и го опожариха като гнездо на българщината в близост до Солун. Цялото българско население побягна към Порой¹⁴, задръствайки пътищата и пътеките с безкрайни върволици“¹⁵

Бих искала да подчертая - Кукуш е опожарен и сравнен със земята от гърците само и именно защото е „гнездо на българщината в близост до Солун“. И това е отбелязано не само от акад. Георги Марков, но и в повечето от хрониките и спомените за онова време.

В Карнегиевата анкета, съставена от свидетелствата на българи очевидци на случилото се и от видяното и разследваното от международни наблюдатели, е описано в подробности какво точно се е случило в Кукуш и кукушките села:

„Гръцките военни действия придобиват характера на война за опустошение след поражението на българска военна част при Кукуш, което гърците постигат след упорита тридневна защита на българите срещу превъзходящата ги гръцка военна част. Гръцките войски са влезли в Кукуш на 4 юли. Нямаме намерение да подчертаваме показанията на български свидетели относно някои събития, които предшестваха влизането на гърците. Снаряди са падали извън гра-

да сред групите селяни, бягащи от селата, докато вътре в града снаряди са засегнали сиропиталището и болницата, обслужвани от френски католически монахини и намиращи се под защитата на френския флаг (вж. приложение С30 и 31). Като проява на великодушие от наша страна такива инциденти могат да се считат за нещастни случаи.

Показанията на европейци, които са свидетели на събитията, потвърждават показанията на българските бежанци относно един основен факт. Тези снаряди не са предизвикали общи пожари и много е съмнително дали повече от три или четири къщи са били запалени от тях. При влизането на гръцката армия в Кукуш градът е бил почти незасегнат. Днес той е развалини - това ни докладва член на нашата Комисия след посещение в Кукуш, което гръцките власти се постараха да осуетят. Кукуш е богат град с около 13 хиляди жители, център на една чисто българска област с няколко прекрасни училища. Изящно извитите стойки на електрическите лампи все още свидетелстват за усилията на този град да постигне някакво ниво на материален напредък, иначе необичайно за Турция. Няма никакво съмнение, че разрушаването му е било умишлено. Повечето от жителите са избягали преди идването на гръците. Около 400 души, главно стари хора и деца, са намерили приют в католическото сиропиталище и така избегнали мъченията. Европейци - очевидци описват систематичното нахлуване на гръцките войници по домовете. Всеки жител, който бил намерен там, бил изхвърлян от къщата, след което домовете били ограбвани и след слаба експлозия цялата къща пламвала. (...) Някои граждани били убити от гръцката кавалерия при нейното навлизане в града, а много хора били избити при ограбването и опожаряването на Кукуш. Получихме подробен списък от български източник, съдържащ имената на 74 жители, за които се счита, че са били убити. Повечето от тях са стари жени, а 11 са съвсем малки деца.

Главното обстоятелство, върху което трябва да се на-

блегне е, че гръцката армия започна Втората война с умишленото опожаряване на един български град“.¹⁶

Още подробности за тези трагични събития могат да се намерят и в книгата на проф. Любомир Милетич „Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война (с 53 фотографични репродукции и една карта)“ (1913), в раздел „В Кукушко“¹⁷, както и в „Спомени от последните дни в Кукуш през 1913 год.“ (1940) на Владимир Караманов, кукушки окръжен управител, един от организаторите на отбраната на Кукуш. Особено въздействащо описва той картината на горящия град, която се разкрива пред бягащите кукушани на 4 юли/21 юни 1913 година, непосредствено преди да прехвърлят рида на Круша планина в посока север:

„При смрачаването пушекът се преобърна в голяма червенина над града, изпъстрела със стотици и хиляди, по-големи и по-малки, огнени езици. Сега вече ясно се очертаваше и потвърждаваше, че целият град Кукуш гори. От всички страни започна да се чува: „Кукуш гори, гори!“ , „Нашиот Кукуш гори!“ . С настъпването на нощта пожарът се увеличаваше и освети цялата околност на града, с километри на дълж и шир. Всички останали пожарища на селата бледнееха пред тоя голям и страшен пожар. Цялата нощ огнените езици на горящите сгради от града се издигаха и ширеха в небето.

При тая страшна картина нямаше бежанец кукушанец или от селата да не спре на билото, да не обърне поглед назад към горящия град, да не се прекръсти, да не заридеае и завайка. Много души разплакани и болезнено извикваха: „сбогом, Кукуш!“ , „прощавай, Кукуш!“ . Този болезнен стон се чуваше да се повтаря непрестанно през нощта от минаващите и останалите да пренощуват в близките околности бежанци“.¹⁸

От „Моите спомени за Христо“ на Надежда Измирлиева научаваме, че през нощта на 2 юли/19 юни 1913 година Тома,

най-големият от децата, събужда семейството с тревожни новини за гръцкото настъпление. Бащата присвива фитила на лампата, след което всички излизат през задните порти и се вливат в потока кукушани, запътили се към близко село, сигурни, че на другия ден ще се върнат у дома. Но не се връщат. Пътят им продължава на север. С надежда за връщане те пренощуват в друго село, в подножието на Круша планина. Но...

„Новият ден - пише Надежда Измирлиева - ни донесе страшна изненада. Грозни писъци процепиха тишината. От всички страни се стичаха хора към една височина, сочеха по посока към Кукуш и писъците все повече и повече се увеличаваха. Градът беше ярко осветен от отблясъците на пожарите, причинени от падналите гранати (както се разбра по-горе от Карнегиевата анкета, Кукуш е умишлено изгорен от гърците - бел. Е. А.). Огнени езици лижеха сградите на родния град. Пред нас се очерта нерадостният път на бежанци... Моят баща не позволи да се пръскаме. Събрани всички, тръгнахме пеша за Долни порой.“¹⁹

* * *

Пътят на Елисавета и Димитър Измирлиев заедно с четирите им деца от Кукуш до София е мъченическият път на македонските и тракийските българи през огнената за тях и кървава 1913 година. В Карнегиевата анкета са описани страданията на бежанците от Кукуш и кукушките села по пътя им към България:

„Започнало всеобщо бягство, което завършило със струпване на българското население от районите, през които минавала гръцката армия, зад предишните граници на България. Тук няма да се спираме на мъките, свързани с това бягство. Стари и млади, жени и деца е трябвало понякога да вървят в продължение на две седмици по криволичещи планински пътеки. По-слабите падали край пътя, покосени от глад и изтощение. Имало много разделени семей-

ства. Сред стотте хиляди бегълци, разпръснати из България, все още има много жени, които търсят своите съпрузи, и родители, които търсят децата си. Понякога потокът от бегълци е пресичал пътя на биещите се армии. Тропотът на кавалерийски копита пораждадал страшна паника, в която майките загубвали децата си, а дори имало случаи, когато майка е изоставяла едно от децата си, за да спаси другото (вж. приложение С33, 34, 35). Бежанците пристигали с пълното съзнание, че стадата им са отвлечени, техните ниви - напуснати, а домовете им разрушени. В тези злочестини и загуби има нещо много повече от онова, което е нормално и неизбежно като опустошение от войната. Селяните са изоставяли всичко и са бягали, защото нямали вяра, че гръцката армия ще ги пощади“.²⁰

Покъртително е свидетелството на отец Иван Чикичев, напуснал Кукуш по времето, когато тръгва оттам и семейството на Смирненски, приведено в книгата на проф. Любомир Милетич „Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война (с 53 фотографични репродукции и една карта)“ (1913):

„В Порой спряхме само колко един час. Там бяха се събрали бежанци от вси страни. От Долни Порой минахме в Горни Порой. От там видяхме, че хората се качват по планината Беласица... Ние спокойно пътувахме. От Порой до Петрич по пътя видяхме много вещи, захвърлени от бежанците, минали тук в паника: чували с храна, юргани, дюшеци и др. Видях една стара баба, която умираше. По-горе видяхме дете, умряло близо до едно изворче, 5-6 месечно дете, оставено в едни търни. Видях около 4-5 коли търколени в р. Струма. В Петрич преседяхме около два деня. Сетне през Свети Врач, през Кресна, Симитли, Горна Джумая, Дупница, стигнах в София. Пътувах 15 деня път, все пеш. Чудех се, как малки деца извървяха този страшен път и останаха живи“.²¹

Колоната, в която семейството на Смирненски бяга към България, за добра участ, не е достигната от гръцка кавалерия. Иначе е известно какво е могло да им се случи. В Карнегиевата анкета (както и в книгата на проф. Любомир Милетич) са цитирани извадки от писма на гръцки войници до близките им, намерени в пощата на 19. полк на гръцката Седма дивизия, пленена от българите в района на Разлог. В тях четем потресаващи признания. На 11 юли 1913, Спитопулос Филипос пише: *„Тази война е много мъчителна. Изгорихме всички села, напуснати от българите. Те избиват и ние избиваме. Пушката „Манлихер“ върши добра работа срещу всички членове на този непочтен народ. Само 41 от 1200 военнопленници, които взехме при Нигрита²², останаха в затвора. Където и да отидем, изтриваме до корен този народ“*; на същата дата Йон Христо Цигаридис уведомява брат си: *„От Серес²³ до границата изгорихме всички български села“*; Панагис Бегликис, в писмо до брат си (без дата), споделя: *„Що се отнася до войната, не мога да ти кажа нищо за положението и какво точно става. Нещата, които се случват, не са се случвали от дните на Исус Христос. Гръцката армия пали всичките села, където има българи, и избива всичко, което се изпречи пред очите ѝ. Не е възможно да ти опиша какво става. Само Господ знае как ще свърши всичко това... Дошло е време... да започнем да се ядем един друг“*.²⁴

След двуседмичен преход свръх сили семейството в пълен състав е вече в София. От книгата „Кукуш и неговото минало“ (1963) на Туше Влахов можем да добием представа за първите дни на прииждащите изгнаници в столицата и пресрещащите ги несгоди и неволи:

„Българската столица не бе виждала такава масова емиграция - да се изсипят изведнъж десетки хиляди гладни, окъсани, без никакви средства бежанци. (...)

Бежанците изпълниха почти всички софийски училища - по пет-шест семейства в училищна стая - и тръгнаха да

*търсят препитание. Едни станаха хамали, копачи и общи работници, други се заловиха за старите си занаяти или за амбулантна търговия, като станаха продавачи на семки, на зеленчуци и други подобни, а някои постъпиха като служещи в магазините и дребни чиновници в учрежденията. Постепенно бежанците започнаха да се измъкват от ада на общежитията в училищните стаи и да запълват малките и неудобни квартири по дворищата на Ючбунар и Коньовица, мазетата и таваните на софийските къщи“.*²⁵

В София бежанците Измирлиеви научават страшната вест, че вуйчото Владимир Попанастасов, на чиято подкрепа се надяват, е убит на фронта още на зловещата за тях дата - 4 юли/21 юни 1913 година. Настаняват се при Параскева Лимончева, една от сестрите на майката Елисавета Измирлиева. През 1916-а се преместват на улица „Овче поле“ 116 и живеят там под наем в две стаи до 1923-а - годината, в която Христо си отива от живота. През 1953-а е взето решение къщата да се превърне в музей на поета. Музеят е открит шест лета по-късно.

* * *

През 1966 поетът Никола Инджов, бидейки сам потомък на бежанци от село Манастир, Беломорска Тракия, посвещава част 8-а от поемата си „Дългосвет“ на неизтребеното по света семе на кукушани:

*Нима тях всичко ги отмина?
Светът ли им е несломим?
Пак имат римляните Рим,
а атиняните - Атина.*

*И виенчаните - Виена!
И боготчани - Боготà!
Така си мисля сутринта,
но иде вечерта към мене.*

*Кръстовищни аерогари
ме разпиляват надалеч.
И аз дочувам своя реч
в устата на едни млекари.*

*Из тесни улички бацилус
булгарикус кипи, кънти,
и продавачът се върти -
самò зърно в мухлясал силоз.*

*Попитах аз - защо сте тука?
И вместо отговор дочух
гласа на гюмовете глух:
– Момче, от Кукуш сме, от Кукуш!*

*– От Кукуш ли? Но аз до днеска
во сърце нося оня край,
видех и Охрид да сияй,
и Прилеп тамо, тамо Преспа.*

*Но Кукуш нема го. Едва ли
върви со нечи очи.
Дори на картите личи,
че Кукуш нема го, млекари!*

*И нито денем, нито ноцем
стражува со байрак свещен...
– Да, Кукуш е унищожен,
но ние сме от Кукуш още!*

*...И аз отново ще замина
по варварски неповторим.
Живеят римляните в Рим
и атиняните - в Атина.*

*А кукушаните са днеска
все още в Кукуш. После - край.
Последният от тях ще знай
отечеството как изчезва.*

*И ще се свърши с Кукуш, дете
в Атина скита, скита в Рим.
И в повече от град един
живея дълго, дълго светя.²⁶*

А ето, Смирненски, преживял в смислена възраст трагедията на кукушани от първоначалните тревоги и опасения през опожаряването на Кукуш до безвъзвратния мъченически път към България, дума не проронва в поезията си за нея. Защо? Загадка. Среща се в психологията едно понятие - психогенна амнезия, когато преживелите някаква голяма травма подсъзнателно избягват спомените, свързани с нея. Психиката им просто ги блокира. Дали със Смирненски е било така, не може със сигурност да се твърди.

Има и друго обяснение. Той е четиринадесетгодишен, почти дете, когато трагедията застига семейството, а първите му публикации в пресата (във вестник „К`во да е“) се появяват едва в края на февруари 1915-а, тоест година-две след това - става дума за злободневни хумористични и сатирични стихове, епиграми, афоризми, белетристични, публицистични и диалогични късове. Едва ли е било по силите на едно дете, положило началото на своя творчески път с леки, лежерни, весели отгласи на всекидневни събития, мимолетни преживелици и емоционални трепети, да отрази трагедията на онова непосилно бежанско време. Та Смирненски, макар по спомените на близките си да е бил свръхчувствително и впечатлително дете, не е пресъздал в стихове дори собствените си мъки и страдания, а би могъл - през призмата на спомените и своя неимоверен талант - да го направи както никой друг. Само в закачливо хумористично стихотворение - „Принц безпаричен...“ (1919) - той упоменава своя

роден край, и то в хумористичен аспект, без да загатва по никакъв начин за гибелта на Кукуш и незавидната участ на кукушани:

*Принц безпаричен, роден край Егея,
раснал сред нарове, спал под лози...²⁷*

Съществува и трето обяснение. Заседнала е в паметта ми мисъл на руския литературовед от български произход Георгий Гечев: „Литературата мисли дълго“²⁸. Трагедия от характера на тази, която Смирненски е преживял, вероятно може да бъде осъзната, осмислена и предадена „литературно“ след години, когато са вече „позагълхнали“ първоначалните свръхярки впечатления от видяното, чутото, преживяното. Няма как да знаем по какъв начин са се връзвали в душата на възмъжаващото момче всичките тези картини на ужас и немислими страдания. А след това е нямало време, възможност, тишина - да ги преосмисля. В България то попада в абсолютно нова епоха, нямаща нищо общо с историческото време на неговия роден край. Събития след събития, променящи европейската история и съдбата на България, са се тълпели и застъпвали едно друго с главоломна бързина - откъде време за обръщане назад, за осмисляне и преосмисляне на лично преживяно! На туй отгоре поетът си отива от живота рано, ненавършил дори двадесет и пет години...

Каквито и доводи от биографичен или психологически характер да съществуват обаче, не в тях според мен е „заровено кучето“. Разбира се, няма как да знаем какви ветрове веят в сърцето, в душата, в съзнанието и подсъзнанието на даден поет и какво точно е решаващо за избора му на тематика, на поетика, на стил. Най-вероятно това става от само себе си. Можем да съдим само по оставеното от него творчество.

Смирненски според мен просто е бил предопределен да извърши и в литературата оня преход, който в живота му

сам по себе си се случва при бягството от Кукуш. Когато в нощта на 2 юли/19 юни 1913 година заедно със своето семейството напуска дома си, той всъщност безвъзвратно и окончателно се прощава не само с детството и родния си град, но и с възрожденската епоха. Установявайки се в София, попада в друго, абсолютно различно и изключително съгъстено историческо време - на войни и национални катастрофи, на социални брожения, на нови политически сили и повеи, на процеси, които тепърва ще разтърсват прогнилите устои на стара Европа и стария свят. Епохата на следосвобожденска България с нейните подеми и падения, трусове, възторзи и печали, съмнения и колебания остава за Смирненски непозната. При това от възрожденската епоха на някогашния Кукуш той попада в другото време не чудодейно, с един мах на вълшебна пръчица, а след двуседмичен мъченически преход свръх човешките възможности... Всичките тези външни обстоятелства подготвят и каляват юношата, чийто талант тепърва ще се разгръща, за мисията му на поет - да отрази тежненията и тенденциите на времето, в което ще се окаже толкова внезапно.

За този му преход от едното в другото историческо време загатва Антон Страшимиров в статията „Слънчево дете“ (1926):

„Само 14-годишен той вижда родния си град - Кукуш - разрушен до основи от войните.

И после б е ж а н с т в о - през гори и планини - към север: б е ж а н с т в о и в училища, и в четене на чужди книги, и в опити да открие себе си...

Да! Б е ж а н с т в о и при първото възпламване на безсмъртния огън...

Защото кого е могло да интересува тук, под Витоша, че някъде някое бежанче пише стихове, пише песни? (То продава вестници цели две години из калните столични булеварди!) (...)

Но все пак вече хлопа пред ръждясалите врата на ръж-

дясалата българска действителност п р о л е т а р с к и -
я т п о е т.

И пристъпва“.²⁹

И главното според Антон Страшимиров, което прави Смирненски поет на новото време, и то не какъв да е, а поет от голяма величина, е фактът, че *„той черти в трагедията на днешното съществуване с пълна шепа: просто гребе“*, че в новата безрадостна реалност *„не е достатъчно за него, че старият музикант е без стряха, в дрипи, е гладен - и стене“*, а че *„умряла е вече за музиканта и самата к р а с о т а“*, което е *„най-страшното“*.³⁰

* * *

В статията „Христо Смирненски и развоят на българската поезия“ (1989) проф. Милена Цанева също подчертава този *„идейно-естетически прелом“*, който певецът на унижените и онеправданите извършва в нашата поезия *„артистично и игрово, сякаш на шега, с моцартовска лекота на импровизациите и вдъхновенията и в лиризма, и в хумора“*³¹. Това обаче според проф. Цанева не му пречи да продължи традицията на Вазов, поемайки от него щафетата да бъде *„поетичен летописец на възторзите и скърбите на своето време“*:

„Вазовото горчиво признание „Разгром на моя свят дочаках!“ и пророчески увереният възглас на Смирненски „Да бъде ден!“ изразително маркират идейния праг на един нов исторически и литературен период. Но, от друга страна, в литературните трансформации на този начевац се нов период тъкмо недоживелият до своята 25-годишнина автор на „Да бъде ден!“ се оказва този, който поема най-адекватно утвърдената поетическа роля на склопилия очите си патриарх на българската литература - ролята на поетичен летописец на възторзите и скърбите на своето време.

На пръв поглед изглежда странно и неуместно да наречеш „летописец“ автор, чието творчество обхваща само няколко скъпернически отпуснати му от съдбата години. Но това, което наричаме историческо време на нацията, може да бъде уловено не само чрез протежението на годините, но и чрез ширината и дълбочината на художествения обхват на живота; чрез отчетливото извличане на най-същественото за това време през цялата пъстрота на неговия житейски битов план. Поезията на Смирненски успява да обхване живота на своята съвременност в цялата му пъстрота и същевременно да извлече отчетливо най-същественото за историческия дух на времето“.³²

В този „идейно-естетически прелом“ вероятно се крие и отговорът на въпроса защо трагедията на Кукуш и кукушани не присъства - като тематика - в творчеството на Смирненски. Тя би могла да се увековечи само от творец на възрожденското време, от творец „от коляното“ на Вазов - с неговото страстно, наистина възрожденско срастване с народната съдба, с неговия неотменен отклик на всеки туптеж на народното сърце. Неслучайно в юбилейната си реч на 24 октомври 1920 година Патриарха на българската литература споделя:

„Аз пях за България, защото я обичах; аз насаждах в младите души вяра и обич към своето, защото бях син на България; аз прославих нейната божествено хубава природа, защото бях очарован от нея; аз се вгълбявах в историята ѝ, защото бях пленен от величието на нейния минал живот (...); възнях нейните идеали, защото бях свежени.“

Свидетел-очевидец на страшните ѝ борби, на големите ѝ страдания, на безкрайната ѝ слава, увенчала челото ѝ чрез нечуваните и геройски усилия на нейните здрави и духовно и физически синове, аз не можех да остана хладен, аз се радвах, аз плаках, аз трептах с душата на целия народ“.³³

А Смирненски е летописец с друга „закваска“, с друга мисия, предопределен да летописва друга епоха, различна от Вазовата. Другата епоха носи своите нови теми, проблеми, тежнения, „гордиеви възли“, които следва да бъдат развързани, ако щè и по примера на Александър Македонски... Сърцето на Смирненски бие с туптежа на световното сърце. И тъкмо като летописец на другото време той провижда смисъла на съществуването си като поет. Но се възприема не като страничен наблюдател, а като очевидец отвътре, като участник в кипежа на световните събития. Или поне жадува да бъде пламъче от Пожара, капчица от Бурята, дъх от Урагана, който вече гърми откъм хоризонта, според както четем в стихотворението „През бурята“ (1921):

*Ще видя пристъпа величествен на роба,
ще чуя гневен гръм да потресе
заспалите стъгди и понесе
надлъж и шир червената прокоба
на угнетения човешки род,
разбил вековний си хомот.*

*И, мълчалив и блед сред бедните си братя,
ще понеса аз черния си кръст
и нека на гърди ми кървав пръст
да отбележи сетний ден в борбата
и Каин да разбий с картечен гръм
челото ми и земния ми сън.³⁴*

* * *

Да, новото в епохата на Смирненски е толкова разнообразно, разнопосочно, вихрено, а на него му е отпуснат толкова малко живот, в който трябва да изкара на бял свят огромно по обем, външен и вътрешен, творчество, че е нямал време за връщане назад, за спомени, за осмисляне и преосмисляне. Но трагедията на Кукуш и кукушани все пак

не остава извън полезрението му. Само че се проявява там, където най-малко очакваме и бихме могли да не забележим. Фактът, че поетът е имал уникалната възможност да живее в две абсолютно различни епохи, между които зее пропаст, и че преходът от едното в другото историческо време за него е внезапен и болезнен, вероятно спомага за това той, без да иска, несъзнателно да пренесе изразните средства, характерни за епохата, от която идва, в другото време, на което е летописец. В сърцето му битуват картини, видения и образи от някогашното, въпреки всякаквите новости и новоти на тогавашната българска действителност, в която попада някак насилствено, въпреки съблазните и изкушенията на столичния живот, които препълват сетивата му. Някогашни картини, при все цялостния „идейно-естетическия прелом“, който той осъществява в литературата ни, се редят - образ след образ - дори в едно от късните му най-съкровено изповедни стихотворения - „Юноша“ (1922):

*В полумрака видях изтерзани лица,
вред зачих плачове като в сън,
и жестока закана на гневни сърца
се преплете с оковния звън.*

*Аз познах своите братя във робски керван,
угнетени от Златний Телец;
и човешкия Дух - обруган, окован,
аз го зърнах под трънен венец.³⁵*

Това не са символи, родени в „кули от слонова кост“ и възпалено въображение, а абсолютно реални картини от неговото детство, от някогашната робска действителност, пресъздадени сякаш „от натура“, макар и съотнесени към друго време и друга действителност. Тук предусещаме първото съприкосновение на четиригодишния Христо с робството, с неправдата от времето на Илинденско-Преображенската

буна, за което четем в спомена на брат му Тома Измирлиев за онази „*дълга върволица от затворници, оковани в тежки вериги, вързани един за друг с железни халки*“, сред които момченцето разпознава „*свои близки сродници, съседи - все добри и мирни хора*“³⁶. И тези далечни „*плачове като в сън*“ в стихотворението му не са ли плачовете на някогашните кукушани, изпращали роднините и съгражданите си към Беяз куле - само че пренесени от размирната 1903 година в другата епоха?

Особено впечатляващ е образът на турския султан, който след петнадесет години претърпява в поезията на Смирненски невероятно преображение. Да си спомним епизода, който Тома Измирлиев разказва за любопитния Христо:

„– Кой окова тези хора? Къде ги водят? Какво са направили?...

– Пели бунтовни песни против султана! - обясни някой.

– Кой е тоя султан? Кой му е дал правото да оковава другите?

Никой не му отговори.

*– Султанът е лош човек, много лош, нали така, чичо?“*³⁷

В този миг любопитното момченце едва ли е осъзнавало, че това е епизод от националноосвободителна борба на народа срещу турския поробител, и думата „султан“ влиза в неговото съзнание не като обозначение на някакво конкретно лице, а с детската представа за лош, много лош човек, толкова лош, че придобива чак нереални, неземни характеристики (нещо като караконджо, торбалак или някакво не съвсем понятно, но ужасно лошо) - според както само детското съзнание е склонно да преувеличава, наслаждава и пренасътворява реалността. Така, макар султанът всъщност да е бил съвсем реален човек, в съзнанието на детето той изниква в образа на „*злодей непознат*“ и вече, пренесен в поезията на Смирненски, е много по-лесно да бъде „преформатиран“ в общочовешките символи на световното зло

- „златолюспест гигант“ и „Златний Телец“:

*Но не пролет и химн покрай мен прозвъни,
не поръси ме ябълков цвят:
пред раззинали бездни до черни стени
окова ме злодей непознат.*

*И през облаци злоба и демонска стръв
черна сянка съзрях да пълзи –
златолуспест гигант се изправи сред кръв,
сред морета от кръв и сълзи.³⁸*
„Юноша“ (1922)

И едва после идват реминисценциите с библейските образи - на змията от Райската градина, изкусила Ева и Адам,³⁹ или на левиатана⁴⁰ (символи на първозданното зло), както и на телеца, който свещеника Аарон излива от златните украшения на жените израилеви (символ на духовната поквара и алчността човешка), докато брат му Моисей получава в планината Синай скрижалите от Господ⁴¹...

Редейки тези образи, Смирненски едва ли е мислел, че е случил на метафора или за многозначията на символа. Той просто е пресъздавал своята детска представа за султана. Пресъздал е в стихотворението и своето детско усещане за съобщност, за съборност, за съпричастност с окованите и обруганите, с гневните и дишащите „жестока закана“ бунтовници. Но докато при детето това е станало интуитивно, то по-късно, при поета, се е случило съвсем осъзнато.

* * *

И самото бягство от Кукуш всъщност е отразено в поезията на Смирненски. Пак някъде, където не очакваме. И не като символистично бягство от света, домисляно в мигове на творческо пламтене, подсилено от ефектни метафори и загадъчни недосказания, а като спомен за реално, конкрет-

но, мъчително преживяване на стотици мъже и жени, деца и старци през размирни, потънали в пламъци и гибел земи, включително и като спомен за ада, който сам е преживял. Надежда Измирлиева е отразила тези дни на апокалиптични настроения, на погром и теглила. В нейните спомени Христо е по-големият брат закрилник, който, без да губи самообладание на духа, помага, обнадеждава, докосва грижовно и своите близки, и непознатите наоколо, събрани заедно от общата зла участ:

„Проточи се керван от измъчени, гладни бежанци, прокудени от роден край, откъснати от плодородните македонски поля. Дни и нощи пътувахме пеша и увличахме все нови и нови бежанци в общия поток след нас. Кресненското дефиле се задръсти от хора и коли. Без сън и почивка изминахме десетки километри пеша. А неверни слухове, че гърците колят вече (както се изясни по-горе от Карнегиевата анкета, слуховете не са били неверни, а тяхната колона просто е имала късмет! - бел. Е. А.), създадоха паника. Всички тичахме да минем някакъв мост, който неприятелят щял да разруши и пресече пътя ни, и все не го стигахме. В това бягане презглава, в това нечовешко напрежение, ние видяхме картини, които дълбоко залегнаха в нашите незакрепнали детски души и които впечатлителният и поетично надарен Христо можеше по-късно да пресъздаде в своите творби. Тук видяхме в една кола с дрехи изоставено пеленаче да пици, изгубени деца с плач да търсят майките си, изостанали немошни старци. А нощите на бягството бяха още по-страшни: тъмно, очите се затварят от умора и за сън. Вървиш сякаш в сън, ревърт на река Струма те стресва, струва ти се, че потъваш в реката, сепваш се, ускоряваш крачките си. Една здрава ръка дръпва всеки от нас, когато в полусън се упъти към реката - това е ръката на бдящата ни майка.

Христо прояви издръжливост и енергия при бягството... Той не седнаше при краткотрайните почивки. Тичаше по най-стръмните скали да намери някъде изворче и ни до-

несе вода. Малкото бакърено гюмче, единствената вещ, която бяхме взели от родния Кукуш, рядко достигаше до нас пълно. Жадни за капчица водица пресрещаха Христо и той отново бягаше за вода.

След неколкодневно пътуване, един ден - привечер - се намерихме в Горна Джумая (дн. Благоевград - бел. Е. А.). Но още не бяхме се успокоили - нова тревога, нови страхове. - Появила се холера между бежанците. Отново на път.

Най-после, капнали от умора, изпокъсани и прашни, със зачервени от безсъние очи, пристигнахме в София. Бяхме голи, боси, гладни“.⁴²

Тези картини на ужасения разпръснат народ са се врязали в паметта на Смирненски за цял живот. Затова ще ги срещнем по-късно в съчувствения му лирически цикъл „Глад“, който той пише през 1921 година в подкрепа на гладуващите селянци от Поволжието. Картините са сякаш буквално пренесени от кукушките поля в руските степи:

*През цялото лято напразно копнях
душите за капчица дъжд.*

*Небето бе сякаш запалена стряха
и в суша безмилостна вред изгоряха
полята с пшеница и ръж.*

(...)

*Една подир друга прихлупени хижи
пустеят и неми стърчат.*

*Тълпа след тълпа из полята се ниже,
а мълком по техните стъпки се движат
зловещият хищник Гладът.⁴³*

За това, че Смирненски не е забравил нищо, се уверяваме и когато четем „Спомени от последните дни в Кукуш през 1913 год.“ (1940) на Владимир Караманов, който като окръжен управител на Кукуш организира придвижването на оцелелите от сраженията и пожарите кукушани към Бълга-

рия, а впоследствие се грижи за настаняването и прехраната им там:

*„Цялата околност на Кукушко и Дойранско беше в пушек. Селата горяха. Гореше и полето. Непожънатите ниви станаха плячка на пожара. Там, където се отместеше пушека, се виждаха големи пространства от околността, обгорели и почернели“.*⁴⁴

Всичко това Смирненски възпроизвежда с фотографическа точност, едно към едно, без украси и без сантименталности, когато описва глада в Поволжието, ако и никога да не е бил там. Затова вероятно картините, които създава в своя лирически цикъл, поразяват с остротата на рисунъка:

*Като безчислени ята,
подгонени от есента,
далеч, далеч отлитат шеметни пълчища.
Очи извъръщат се назад,
където в бронзов прах трептят
тополите на горестните им селища.*

*И ето плачеща жена,
до нея плахо отстрана,
привел в печал глава, върви мужик замислен.
Край тях притискат се деца,
с изпити, смаяни лица,
и впиват поглед из кервана многочислен.*⁴⁵

Толкова е автентично, толкова е истинско, сякаш живо... Така е, защото всичко, всичко, което поетът описва, той вече го е видял при бягството от Кукуш - и безконечните гладни и жадни кервани, изтерзани от бързане, и прегорелите от сушата и пожарищата поля, и безлюдните глухи села навред, и дори трептежа на непоносимата жега:

*Сивожълти безплодни поля
се простират кат смъртен саван
и по тях безконечен керван,
поразен от съдбата си зла.*

*Накъде и по кой път сега?
В безконечна, задрямала степ
ни покой, ни вода, нито хлеб!
Само ужас и черна тъга.*

*Вред безлюдни и глухи села.
А сред жълтите тез пустоти
сгорещеният въздух трепти
с милиони прозрачни крила.⁴⁶*

Смирненски е пресъздал така неимоверно въздействащо усещането за безпътица, безизходност и мрак, защото сам го е преживял, защото, като свръхчувствителна антенка, го е прихващал от всички край него бегълци, докато е пресичал заедно с тях горящите кукушки земи, докато е помагал, обнадеждавал, докосвал грижовно своите и чуждите, докато е тичал да търси вода, когато останалите почиват...

И за да затвори напълно композицията или, по-скоро, да породи смразяващото усещане за трагическа обреченост, за омагьосан кръг, от който излизане няма,, за живот без изход и без светлина, поетът перифразира в последните две строфи началните стихове на цикъла „Глад“:

*И ето, безкрайни, безхлебни кервани
се точат из пращия път,
над тях небесата оловни савани
безмълвно простират. И в скръб изтерзани
селяците бедни вървят...*

*И все тъй пустеят прихлупени хижи,
пустеят и неми стърчат.*

*Керван след керван из полята се ниже,
а мълком по техните стъпки се движи
всевластната хищница Смърт.*⁴⁷

Всичко, което някога се връзва в душата на юношата, поетът по-късно, надраснал преживяното, превръща в изящни стихове за световната неправда и световната революция, която ще я помете. Този невероятен скок от националноосвободителните борби към броженията социални, от родното към световното, от личното към общочовешкото Смирненски осъществява с такава лекота, така непосредно и естествено, че дори никак не забелязваме как точно го прави. Така той, като летописец на епохата, в която, волюневолю, живее като бежанец, преодолява елегантно не само символизма и всякаквите „-изми“ и индивидуализми, но и всички свои съвременници поети, като връща на българската поезия от първата четвърт на XX век здравите начала на възрожденската словесност. В това отношение Христо Смирненски няма аналог в нашата литература и до днес.

БЕЛЕЖКИ

¹ 17 септември е рождената му дата по стар стил.

² Надежда Измирлиева. „Моите спомени за Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“. Изд. „Български писател“, София, 1955, с. 27-56; цит. с. 53.

³ Н. Измирлиева. „Хр. Смирненски и Гео Милев“. - „Смесна китка от български литературни факти“ (на адрес: <https://smesnakitka.eu/harakter/barkanitsa/smirnenski-milev>).

⁴ Цит. по: Христо Георгиев. „Как Измирлиев стана Смирненски“. - В. „Дума“, София, бр. 113 (7962), 14.06.2018, с. 14-15; цит. с. 14.

⁵ Цит. по: Туше Влахов. „Кукуш и неговото минало“. Второ допълнено издание. Изд. „Наука и изкуство“, София, 1969, с. 72.

⁶ Владимир Попанастасов Кръстев (1883 или 1884 - 1913) - брат на майката на Смирненски; български поет, автор на хумор-

ристични и сатирични стихотворения, разкази и фейлетони, подписвал се с псевдонимите Пепо и Вл. Ястребов. Оказал влияние върху Смирненски в периода от 1908-1910 година, когато Христо живее в София, при дядо си отец Анастас Кръстев.

⁷ *Надежда Измирлиева*. „Моите спомени за Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 31.

⁸ Цит. по: *Пейо Яворов*. „Гоце Делчев“ (по първото издание - София, 1904 година). - Българска виртуална библиотека „Словото“ (на адрес: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=130&WorkID=3503&Level=3>).

⁹ Цит. по: *Туше Влахов*. „Кукуш и неговото минало“ ..., с. 149.

¹⁰ *Арджанският гьол* - Арджанското езеро на югозапад от Кукуш, което днес не съществува.

¹¹ *Без куле* (или Бялата кула) - стара венецианска кула в източната част на Солун, използвана през турското робство като затвор за бунтовниците и противниците на султана. Известна и като Канлъ куле (или Кървавата и Червената кула) заради многото изтезавани и избивани в нея. Тук е бил затворен и Аспарух Измирлиев, брат на Мария и първи братовчед на поета.

¹² *Мария Андонова Измирлиева*. „Малкият Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 11-17; цит. с. 16.

¹³ *Тома Измирлиев*. „Спомени за Христо Смирненски“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 18-26; цит. с. 21.

¹⁴ *Порой* - става дума за едно от двете села - Долни Порой или Горни Порой - в Егейска Македония, разположени на четвърт час едно от друго в южното подножие на Беласица. През тях е минавал пътят на бягащите от пожарищата и кланетата кукушани и жители на кукушките села.

¹⁵ *Георги Марков*. „Българското крушение 1913“. Изд. „Захарий Стоянов“, София, 2017, с. 130.

¹⁶ „Другите Балкански войни“ - Фондация „Карнеги“. „Карнегиева фондация за международен мир. ДОКЛАД НА МЕЖДУНАРОДНАТА КОМИСИЯ за разследване причините и провеждането на БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ“, гл. II., ч. 3. Издава Фондация „Свободна и демократична България“, София, 1995. - „Книги за Македония“ (на адрес: http://macedonia.kroraina.com/karnegi/glava2_3.html).

¹⁷ *Проф. д-ръ Л. Милетичъ*. „В Кукушко“. - Проф. д-ръ Л. Милетичъ. „Гръцкитъ жестокости въ Македония прѣзь Гръцко-

българската война (с 53 фотографични репродукции и една карта)“ (1913). Издава „Държавна печатница“, София, 1913, с. 74-87.

¹⁸ Цит. по: „Спомени отъ последнитѣ дни въ Кукушъ презъ 1913 год.“. Отъ *Владимиръ А. Карамановъ*. - „Сите българи заедно“ (на адрес: macedonia.com/mp/mp_12_2_4.htm). Публ. от: сп. „Македонски Прегледъ“, кн. 2, София 1940, с. 77-93; цит. с. 87; продължение от кн. 1. Правописът е осъвременен.

¹⁹ *Надежда Измирлиева*. „Моите спомени за Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 35.

²⁰ „Другите Балкански войни“ - Фондация „Карнеги“..., гл. II., ч. 3. - „Книги за Македония“ (на адрес: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=130&WorkID=3503&Level=3>).

²¹ Проф. д-ръ Л. Милетичъ. „Гръцкитѣ жестокости въ Македония прѣзь Гръцко-българската война (с 53 фотографични репродукции и една карта)“ (1913)..., с. 74-87. Правописът е осъвременен.

²² *Нигрита* - град в Егейска Македония, разположен в подножието на Богданска планина.

²³ *Сяр* (дн. Серес) - град в Егейска Македония, административен център, разположен в подножието на планината Шарлия.

²⁴ „Другите Балкански войни“ - Фондация „Карнеги“... Приложение С. - „Книги за Македония“ (на адрес: http://macedonia.kroraina.com/karnegi/prilozhenie_C.htm).

²⁵ Цит. по: *Туше Влахов*. „Кукуш и неговото минало“..., с. 255.

²⁶ *Никола Инджов*. „Дългосвет“. - *Никола Инджов*. „Избрани съчинения в четири тома“. Т. 1. „Поезия“. Изд. „Захарий Стоянов“, София, 2007, с. 167-196; цит. 180-181.

²⁷ Цит. по: *Христо Смирненски*. „Събрани съчинения“. Т. I. „Лирика“. Под ред. на Христо Радевски. Изд. Български писател“, София, 1958, с. 345.

²⁸ Публикация на изтъкнатия учен под това заглавие прочетох преди двадесетина години във вестник „Български писател“.

²⁹ *Антон Страшимиров*. „Слънчево дете“. - Сб. „Христо Смирненски в литературната критика“. Изд. „Български писател“, София, 1964, с. 98-102; цит. с. 98.

³⁰ Пак там, с. 101.

³¹ *Милена Цанева*. „Христо Смирненски и развоят на българската поезия“. - *Милена Цанева*. „Автори, творби и проблеми“. Изд. „Български писател“, София, 1990, с. 273-290; цит. с. 275.

³² Пак там, с. 277.

³³ Цит. по: *Иван Вазов*. „Млади поети, бъдете българи, синове на своя народ“. - Вж.: *Иван Вазов*. Стихотворения“. Изд. „Български писател“, София, 1996, с. 240-241; цит. с. 241.

³⁴ Цит. по: *Христо Смирненски*. „Събрани съчинения“. Т. II. „Лирика“. Под ред. на Георги Цанев. Изд. Български писател“, София, 1959, с. 114-115.

³⁵ Пак там, с. 345-346.

³⁶ *Тома Измирлиев*. „Спомени за Христо Смирненски“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“..., с. 18-26; цит. с. 21.

³⁷ Пак там, с. 21.

³⁸ Цит. по: *Христо Смирненски*. „Събрани съчинения“. Т. II. „Лирика“..., с. 345.

³⁹ „Змията беше най-хитра от всички полски зверове, които Господ Бог създаде. И рече тя на жената: истина ли каза Бог, да не ядете от никое дърво в рая? Жената отговори на змията: плодове от дърветата можем да ядем, само за плодовете на дървото, що е посред рая, рече Бог: не яжте от тях и не се докосвайте до тях, за да не умрете. Тогава змията рече на жената: не, няма да умрете; но Бог знае, че в деня, в който вкусите от тях, ще ви се отворят очите, и ще бъдете като богове, знаещи добро и зло. Видя жената, че дървото е добро за ядене и че е приятно за очите и многожелано, защото дава знание, взе от плодовете му и яде, па даде и на мъжа си, та яде и той“. Първа книга Моисеева - Битие 3:1-5.

⁴⁰ *Левиятан* - библейски демон под формата на змей, който се крие в морската бездна и който, според Йоан Богослов преди Съдния ден ще изкушава хората да му се поклонят (Откровение на свети Йоана Богослова 13:1-10), а впоследствие, според пророк Исаия, ще бъде унищожен: „В оня ден Господ ще порази със Своя тежък, голям и як меч левиатана - право бягащия змей, и левиатана - лъкатушния змей, и ще убие морското чудовище“ (Книга на пророк Исаия 27:1).

⁴¹ „Когато народът видя, че Моисей се забави да слезе от планината, събра се при Аарона и му рече: стани и направи ни бог, който да върви пред нас, понеже не знаем, какво стана с тоя човек - с Моисея, който ни изведе от Египетската земя. Аарон им каза: извадете златните обеци от ушите на жените си, на синовете си и на дъщерите си, и ми ги донесете. И всички изва-

диха златните обеци от ушите си и ги донесоха на Аарона. Той ги взе от ръцете им, и направи от тях излян телец, и го обядла с длето...“ (Втора книга Моисеева - Изход 32:1-4).

⁴² Надежда Измирлиева. „Моите спомени за Христо“. - Сб. „Спомени за Христо Смирненски“ ..., с. 35-36.

⁴³ Цит. по: Христо Смирненски. „Събрани съчинения“. Т. II. „Лирика“ ..., с. 218.

⁴⁴ Цит. по: Владимир А. Караманов, бивш кукушки окръжен управител. „Последните дни на Кукуш“. - „Сите българи заедно“ (на адрес: sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=55)..., с. 68-69.

⁴⁵ Цит. по: Христо Смирненски. „Събрани съчинения“. Т. II. „Лирика“ ..., с. 218-219.

⁴⁶ Пак там, с. 219.

⁴⁷ Пак там, с. 220.